Соколёнок

Лашын

4/2021
ИЮЛЬ – АВГУСТ

0+

БАЛАЛАР УЬШИН ЭКИ АЙДА БИР КЕРЕ ШЫГАТАГАН РЕСПУБЛИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

Алибек КАПЛАНОВ

Огырлы болсын язынъыз!

Ай, балалар, амаллар,
Басланды яй таркавлар,
Алдыда йылы айлар:
Сувда юзерсиз,
Куьнге куьерсиз,
Шоьл мен кезерсиз,
Танапыс тавып,
Китапке энъкеерсиз.

Шакыраман, ымлайман:
Келинъиз тез салкынга,
Актарып, ай, каранъыз
Ногай тилде асарга,
Заман да кенъ болганга –

Ногай тили – уллы тил,
Ногай тил – куватлы тил,
Эм адамай, адаспай
Ана тилде окып бил,
Ана тилде язып бил,
Ана тилде соьйлеп бил,
Ана тилде ойлап бил,
Ана тилди сыйлап бил,
Уьйкен тоьрге миндирип,
Оьрметин оьстирип юр.

Уллылыгын соннан бил:
Уллы Шоьлдинъ бас тили,
Неше ырув оьмир суьрип,
Оьз тилиндей коьрген тил,
Казан, Меску, толы Кырым
Тар айкаскан ортак тил,
Шоьлде болган кыйынды
Бозлап айткан хайран тил,
Уллы Шоьлдинъ давларын
Энгимеге салган тил,
Шет-кыйырсыз туьзликти
Далалай ман оьткен тил,
Домбыра шегин экситип,
Ян толкыткан саар тил.

Куватлыгын соннан бил:
Шеберлиги терен тил,
Сиз сабийде, бесикте
Ак юзинъиз йылмайтып,
Айдиявды шынълатып
Наьсип сепкен нурлы тил,
Эр соьйлеймен дегенде
Шешен йигит тувган тил,
Оьмирлер де авысып
Дестаншылар энген тил,
Дестанларга шатлыкта
Йыравлар ян берген тил,
Аьжейипке ушырап
Эл битилген ярык тил.

Ай, улларым, кызларым,
Ногай тилдинъ коьптидир
Ярасыгы, казнасы.
Асарларды окынъыз,
Дуныяга киринъиз,
Ана тилдинъ сербетин
Янынъыз бан сезинъиз!

P.S.
Аталар лоьнер юлдызга,
Калар борыш ясларга
Тувган тилди сакларга.
«Ногай тил неден тарык?» –
Деген соьзден эрек бол!
«Суьриндирме тилимнен!» –
Деп явларга Шора бол!

Оьз рызылыгын билдирип...

Аьдемлер олтырган залга миллет кийимлерин кийген яслар эм кызлар Анвар-Бек Оьтей улын колларын ыслап, орталарына салып, эсикти ашып киргистедилер. Оьзек те, залдагылар карс какпай болмайдылар. Аьне сыйлы конак та турады. Эм оьз соьзин булай деп баслайды:

– Бириншилей, сав болынъыз, мени оьзинъизге шаьйир эсапта шакырганга. Ол зат мага тувыл, бизим ногай адабиатына, онынъ язувшыларына эм шаьйирлерине уьйкен сый эм абырай. Соны ман сиз ана адабиатын, культурасын, таьрийхин суьетаганын билдиресиз. Оьзек те, оны ман биз оьктемсимей болмаймыз. Сизинъ мектеб бизим халкмыздынъ белгили улы Абдулхамид Джанибеков атын юргисткени де оьктемлик.

Экиншилей, уьйкен сав бол эм разылык коьшируьвшилериме: янымда олтырган Юрий Щербаковка, солай ок Дина Немировскаяга. Марина Лазарева-га, Александр Жмуровага эм баскалар-

га. Мине меним «Исповедь сына Ногайстана» китабим меним 80 йыллыгыма шыкканына олар тувылма уьйкен куьш салганлары.

Мен сизге кубанып эм суьйинип келдим. Авылды эм мектебти карадым эм аьли ок мунавдай бир ятлавымды яздым:

РАСТОПУЛОВКА АВЫЛЫНДА

Мине мен келип те калдым,
Растопуловка деген авылга.
Баьри де куьлей эм карай мага –
Шалай баслы бир карт агайга...

Берекет берсин сосы юртка,
Кудайым, тилеймен мен сага.
Тагы да ятлавлар язарман,
Сав етсем тек бир танълага!

Сав бол, сав бол, Растопуловкам,
Сенде дайым болып турайым...
Сен де ногайдынъ бир авылы –
Аь мен болайым увылы...

Буьгуьн мен сиз окып коьп ятлавлар эситтим, сиз йырлаган йырларды тынъладым, сиз бийиген биювлерди коьрдим. Коьнъил менде кувнады, юрек менде ойнады. Оьзек те, бу йолыгысты уйгынлаганлар да барларга да уьйкен савбол айтаман. Сиз меники, аь мен-сизики!

Сонъ келген сыйлы конак ана эм орыс тилинде ятлавларын окыды, оьзининъ яшав йолы акында хабарлады. Олтырганларга аьлиги заманда кайдай асарлар язып туратаганы акында билдирди. Соьзин мине сыдылар ман тамамлады:

Ногайлар уллы.
Ногайлар бийик,
Ногайлар еринде,
Карлы тав кимик.

Мен де ногайман,
Боламан – кыпшак,
Ногай ногайга –
Бир ийги кувыршак!

Соьзсиз де, олтырганлар карс какпай болмадылар. Эм олар соны ман конакка келгенине разы экенлерин билдирдилер. Сосы кешлик аьрувь болып озды эм мине куьнлерде де мени мен йолыгыс эткенлер, эслерине аладылар... Аьне сол куьн ок областьттинъ телекоьрсетуьвлери бир неше кере Анвар-Бек Култаевтинъ сосы авылда болганы акында коьрсетип те турды эм оны тек ногайлар тувыл, савлай область яшавшылары да карамага амаллы болдылар.

Расул ШУГАИПОВ,
халк культурасынынъ Астрахань областининъ илми-методикалык орталыгынынъ боьлик етекшиси.

ОКУВШЫЛАРДАН ТУЬСКЕН ХАТЛАРДАН

Эсимде калган куьшигим

Бир куьн мен анам эм атам болып Терекли-Мектебке бардык. Онда бир орамда мен кишкей куьшик коьрдим. Ол бек юмсак, кишкей эм ыспайы эди. Кишкей кара коьзлерин айырмай мага карап турды. Мага куьшик бек ярады эм мен анама оны уьйге аькетейиктагы деп тилеп басладым. Анам разы болды. Уьйге кайтып биз куьшикти сабынлы сувда шомылдырдык, оьтпек, суьт бердик. Шарик деп ат та бердик. Эндиги ол куьннен-куьнге оьсти, мени мектебтен куьн сайын капы алдында куьтип туратаган эди. Мени коьргенлей ок, куйрыгын булгап, алдыма ювырып шыгады, уьстиме шоршып минеди. Ол меним энъ шынты досым болып калды. Шарик аьлиге дейим де бизим азбарды каравыллап яшайды, ят киси кирсе ок кабады, ят тавыкларды кувады, малды азбарга киргизбейди.

Шариктен алдын менде баска ийт бар эди, ол Кутя эди. Мен Сургутка кеткенде Кутяды атам ман тетем карап калдылар. Сургутта яшаганда мен ийтимди бек сагынатаган эдим, телефон ман тел согып сорап туратаган эдим: «Кутяга ас бердинъизбе? Ол кашпадыма? Кутяды мутып калманъыз», деп туратаган эдим. Бир куьн тел сокканда тетем Кутяды коьрсетпеди, ол кайда? – деп йыладым. «Кутянъ оьлди, оны уьйкен ийтлер йырткышлаганлар, тек сен кыйналма, кызым!» – деп мени парахатландырaяк болды. Тек мага бек куьшли яман болды. Оны кайтип уьш ийтлер янъяктан талаятканлары коьзлериме коьп заманга дейим коьринип турдылар. Шарикти коьргенде меним эсиме Кутя туьсип кеткен эди. Шаригим бек уьйкен эм куьшли, ога баска ийтлердинъ куьши етпес эм мен доссыз калмаспан деп ойлайман.

Хадижа АМАНГЕЛЬДИЕВА,
5 «б» кл «Тулпар» куьби.

Аьел, ювыклык эм дослык акында такпаклар эм айтувлар

1.
Ата болмай турып, аталык не зат экенин билмессинъ.

2.
Анадынъ суьтинде оьтпек те бар, пыслак та бар.

3.
Анасыз яшав-куьйик яшав.

4.
Анага баьри балалары да бирдей.

5.
Хатынсыз эркек, анасыз баладай.

6.
Оьзинънен сонъ байлык калдырганнан эсе, ийги бала калдыр.

7.
Аьр кимнинъ дослары да бар, душманлары да бар.

8.
Аьелде ясы уьйкенсиз намыс йок, ясы кишкейсиз наьсип йок.

9.
Ким авылдасы ман досласады, сол наьсипли болады.

10.
Кардашы йоктынъ, каьри де йок.

11.
Аьелсиз авыл да болмас.

12.
Сенинъ ананъ, сенинъ коьзлеринъ.

13.
Куьлме доска, келер баска...

14.
Бала сеси шыккан мекан, наьсипли мекан.

Янъы китап

Шалшы, агай, яндырлатып домбыранъ!

(басы 3-нши номерде)

Алибек Капланов коьплеген адабият критикалык макалалардынъ авторы болады. Солардынъ бир нешевлерин ол йыйынтыгына да киргизген. «Гамзаттынъ дуныясында» деген макакалада юрегининъ толкынлы сезимлерин толгап, ога багыслаган ятлавында коьрсетеди:

Гамзаттынъ дуныясына киремен,
Киремен шаьйирликтинъ бавына.
Сыдыра ман аяп басып юремен,
Етейим деп язувынынъ бавына.

«Гамзат Аджигельдиевтинъ яратувшылыгы ногай адабиятында айырым бир дуныя» деген бир йыймасы ман ол баьри затты да анълатады.

Толыша анализ этеди ол Анвар–Бек Култаевтинъ яратувшылык йолын «Балалардынъ досы» деп атайды ол шаьйирди эм онынъ кишкейлер уьшин язылган ятлавларын эм дестанларын, йырга айланган ятлавларын эм коьширген ятлавлары акында айтады.

«Элиме уьлис деп язады» деген макаласында А.Капланов шаьйир Круптурсын Мамбетовтынъ яратувшылыгын толыша анализ этеди. Окувшыдынъ кызыксынувын уянтады. Калемдас акында ийги соьз язып онынъ коьнъилин коьтеруьв бек ийги, саваплы ис деп санайды А.Капланов эм дайым да ногай язувшылардынъ, шаьйирлердинъ шыгармалары акында коьнъилленип язады.

А кайтип уьйкен суьйим мен язады автор оьзинининъ сыйлы авылдаслары акында, олардынъ намыслы ислерин оьрметлеп, аьеллерине сый этип.

Эдиге авылы кишкей, тыпак авыл, олар аьвелгиден алып бир аьелдей болып, бир-бирисине ювык катнап, бири-бирининъ коьнъилине етип келеятырлар. «Яхшылык – эрликтинъ иеси» деген макаласында авылдасы Джумалиев Джамалдин Исмаил улынынъ йыравшылык оьнери мен сукланады.

Эм, оьзек те, Алибек Каплановты кыйнайтаган энь биринши маьселе – ол тилимиздинъ йойылып барувы. Сол зат онынъ юрегине биз болып кадалатаганы «Тувган тилим-ногай тил» макаласында мектеб акында, ногай тилге аьелде кайтип карайтаганлары акында иши куьйип айтады: «Ана тилимиздинъ карувы кемириле-кемириле (тап шоьлимиздей) энди мине куьнде оннан да эрши аьлге келди. Кайбир ногай миллетли ата-аналар балаларын юмада ана тилден 3 саьат сама берилетаган дерислерге йибермеймиз деген хабар дувдырап шыгады. Акырзаманнынъ басы сосы тувылма экен? Ана тилди саклавга Элимизде коьп куллыклар юритиледи, тек аьр бир аьдем оны оьзинин аваслыгы ман, оьзининъ кан тартувы ман уьйренмеге керек, неге десе тил болмаса, халк та йок, деп яны авырып язады.

Айырым орынды тутады йыйынтыкта сарынлар, бозлавлар. Олардынъ коьбисин автор авыл яшавшысы (яткан ери ярык болсын) Кансылув Савкатовадан язып алган Йогарыда айтканлай, ол абамыз баьри билгенин айтып калдырып кетти.

Алибек Капланов тек журналист, шаьйир, окытувшы тувыл да, ол усташа коьшируьвши. Кайсын Кулиевтинъ, Давид Кугультиновтынъ ятлавларын коьширген ногай тилге. Олар енъил окыладылар.

Эне сондай оьнерли аьдемнинъ «Элим куьрлеп йырлайды» деген янъы йыйынтыгы аьр бир уьйде сыйлы орын табаягына шекленмеймен.

Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
окытувшы.

МЕКТЕБ ЯШАВЫННАН

АБЫРАЙЫН АВЫЛДА ТАПКАН...

Мине соьйтип айтпага болады окытувшы Оьлмес Али кызы Копиева акында. Аьлиги заманда Ногай районнынъ Кара-сув орта билим беретаган мектебининъ баслангыш классларынынъ окытувшысы: абырайлы, билимли, коьримли эм эдаплы. Аьши не зат айтпага болады сосы окытувшы кыскаяклы акында? Оьзининъ аьр куьнлик аьрекетинде ол простой болган аьллер мен пайдаланады: баладынъ аьли калай экенин билмеге шалысады, оны сыйламага ымтылыслы болады, бала коллективининъ ойын сыйлайды, балаларга каты тергев салып турмага шалыспайды, бала педагогты тутканын эм анълаганын суьеди.

Босына айтпайдылар, биринши окытувшы баладынъ экинши анасы деп. Бала яшавында биринши билимди кайтип алса, соны ман онынъ келеектеги бактысы байланыслы болады. Ондай окытувшылар аьлиги заманда республикадынъ калаларында эм районларында да аз тувыллар. Аьне солардынъ бириси бизим мектеб окытувшысы Оьлмес Копиева да...

Оьлмес Копиева 1947-нши йыл 10-ншы декабрь куьн Казах республикасынынъ Свердлов районынынъ Буденовка авылында тувган. 1956-нши йыл аьели мен Кавказга коьшеди эм ЧИАССР-дынъ Шелков районынынъ алтыншы совхозынынъ боьлигинде ерлеседи.

Бала шагы эм яслыгы Шелков районында оьткен, мунда ол 10 классты битирип, бир йыллык педагогикалык курсларына туьседи. Ол окувын уьстинликли кепте тамамлайды. 1957-нши йыл Ногай районнынъ Кара-сув баслангыш мектебине окытувшы этилип йибериледи.

Аьдил, билимли, анъламлы кыз педагогикалык коллективине тез киреседи эм оны ман ортак тил де табады. 5 йыл узагында Оьлмес Али кызы Копиева баслангыш мектебининъ заведующийи болып ийги кепте оьз аьрекетин бардырган. Окувшылар ман, окытувшылар ман, балалардынъ ата-аналары ман аьр заман ортак тил тавып турган.

43 йыл... Сол шаклы заман талаплы окытувшы оьзининъ юрегининъ йылувын эм билимин балаларга берип келеди. Оьзининъ исине уьйкен суьйим, оьсип келеятырган несилге толы кепте куьшин эм билимин беруьв – Оьлмес Али кызынынъ энъ де маьнели кылыгы сосы яшавда.

Салган кыйыны окытувшыдынъ босына кетпеген демеге боламыз. Олай деп айтувымыз, коьп йыллык кайратлы иси уьшин Копиева РФ-дынъ билимлендируьв Министерствосынынъ сый грамотасы ман савгаланган. Оннан баскалай болып, «Халк ярыкландырувынынъ отличниги», «Тамада окытувшы» деген атка да тийисли этилинген, 1-нши категориялы окытувшы да болады...

Бизим яс окытувшыларга онынъ оьткен ис йолы ийги коьрим... Эм сосы абырайын Оьлмес Али кызы Копиева бизим сосы авылда тапкан.

Фарида ЗАРМАНБЕТОВА,
Карасув авылынынъ СОШ окытувшысы.

Анвар-Бек КУЛТАЕВ

Урыларды алдаткан

(эртеги)

Бир болган, бир болмаган,
Бурын эрте заманда,
Малын алып авлакта,
Кысы-язы каравда,
Болып юрттан узакта,
Бир ногайлы яшаган,
Кыйыны ман сый алган,
Аты Азамат болган.

Малын эркин отлаткан,
Сув да берген куйыдан.
Оьлтирмеген биревин,
Сойып турсын семизин.
Келген-кеткен инсанлар,
Коьз де салмай болмаган.
Боьтен де уры тайпа,
Кыйсык коьз бен караган.

Олардынъ мыратлары:
Малды урлав, акашув.
Базарга салып, сатып,
Коьп акшалар казанув.
Сол мырат пан урылар,
Мал авлакта айланган,
Койшыды да алдатып,
Акашувга токтаган...

Аьне сондай ниет пен,
Бир куьннинъ бир шагында,
Йыйылысып «йигитлер»,
Мал отлакка янаса.
Ногайдынъ сол заманда,
Ой-кайгысы казанда:
Аьзир этли сорпасы,
Етпей туры тек шайы!

Казанда шайын сапыра,
Колда ойнай шомака!
Коьнъили коькте ойнай,
Тоьгерекке коьз сала.
Бирден бир ол караса –
Урылар келе янаса!..

Шек алады Азамат:
Айдар малды урылар.
Сыйпап баьрин аькетсе,
Яшар уьшин не зат бар?
Янында аьдем бардай,
Эситсин деп урылар,
Кышкырып оьз-оьзине,
Булай кепте соьйлесе:

– Сапыр шайды, Шавдир, сен,
Шамшидке де куйып бер!
Арба туьпте алтав бар,
Алты аяк онда сал!
Оьгиз баккан етевге,
Калдыр шай да элтерге!
Оьзинъ де иш, ал аяк,
Куй мага да, болаяк!..

Сол заманда урылар,
Бир-бирине айталар:
– Ай, ай, энди нетейик?
Булар болды бизден коьп.
Астаракан кетейик,
Боьлинисип куьпке-куьп...
Бол болмаса койшылар,
Бизди курсап аларлар!..

Коркадылар урылар,
Ялгыз болган ногайдан.

А ногайлы парахат,
Шай сапыра янъыдан...
Ногай болган акыллы,
Аьр не затка бек илле.
Соннан себеп кой-малы,
Йыл сайын оьсе бере...

Сонъ шыгарып базарга,
Юз койын да саткан дей.
Сол куьн маллар карарга,
Баягы урылар барган дей.
Койларды да салынган,
Койшыды да карайган,
Баьрин олар коьрген дей,
Эм танып та алган дей.

Эм койлардынъ яртысын,
Урылар сатып алган дей.
Уялма да уялмай,
Эш бир затка карамай,
Санап баьри акшасын,
Койшы алдына салган дей.
Койшы киси оларды,
Танып алып, куьлген дей.
А урылар йымпысып,
Тез кетип те калган дей...

Биз язганмыз эртеги,
Ялган, ушын, билмеймиз.
Сондай ногай киси мен
Тек айтамыз: оьктеммиз!

Ногай поэзиясына багысланып...

Республикамыздынъ бас каласы Махачкаладагы ДР-сынынъ суьврет ясавшылар Союзынынъ выставка залында замансыз дуныядан тайган эм тувганлы 70 йыллыгы ман байланыслы болып, ногай суьвретшиси Сраждин Батыровтынъ 200–ге ювык куллыклары ерлестирилген. Эм ол сосы меканнынъ экинши шарлагын савлай йосыкта бийлеп токтаган. Айтып озайык, Сраждин Батыров тек суьврет ясавшы тувыл, белгили фольклоршысы, шаьйир эм язувшы да болган. Сосы залда онынъ баьри асарлары да ерлескен китаплер барлар. Аьне сол уьйкен онынъ сыйын эске алып, Дагыстаннынъ суьврет ясавшылар Союзы республикадынъ язувшылар Союзы ман косылып, эстеликли ногай поэзия кешлигин оьткерди.

Кешликти белгили краевед аьрекетшиси, республикалык суьврет ясавшылар Союзынынъ куллыкшысы Татьяна Петенина ашты эм ол оьз соьзинде сосы залдагы баьри де куллык Сраждин Батыровтыкы экенин белгиледи. Эм онынъ айтувынша, Сраждин Батыров бир ок заманда ятлавлар эм проза да язган эм олар ногай халкына белгили.

Биринши болып соьз Марина Ахмедова-Колюбакинага берилди. Эм ол оьз соьзинде Сраждин Батыровтынъ выставкасы ашылувда болганын эм ногай адабиат ваькили шаьйир Кадрия ман бирге Москвадагы Литинститутында окыганы эм Кадрия Сраждин Батыров акында ога коьп кере айтканын эске алмай болмады. «Мен оьзим, – дейди ол, – ногай шаьйирлери Кадриядынъ, Бийке Кулунчаковадынъ эм Анвар-Бек Култаевтинъ асарларын онлаган йылдан бери коьширип келемен эм мен оьзим редактор болган «Соколенок» журналында олардынъ ятлавларын баспалайман. Аьли Сраждин Батыровтынъ бир неше ятлавларын аьзирлеп баспага береекпен.

Байланыс ийги эм оны оьстируьв керек. Сонъ ол оьзининъ эм Кадриядынъ бир неше ятлавларын окып эситтирди.

Сонъ кешликти Марина Ахмедова юритти эм биринши болып шыгып соьйлевге соьзди «Байтерек» журналынынъ редакторы, Дагыстаннынъ халк язувшысы Бийке Кулунчакова берди.

Сосы залда онынъ баьри куллыклары бар. Эм мен оьзим оны ийги таный эдим. Бир неше «Лашын» номерин ярастырган эм аьли онынъ суьвретлерин эм асарларын ногайлар газеталары, журналлары бетлеринде баспалаймыз». Сонъ Бийке Кулунчакова Сраждин Батыровтынъ журналда шыккан бир неше ятлавын да окыды.

Даргин шаьйири Аминат Абдулманапова болса, ногай адабияты бай эм онынъ ваькиллери Бийке Кулунчакова, Кадрия ман, Анвар-Бек Култаев пен ийги таныс экенин билдирди. «Сраждин Батыров пан мен бир уьйде яшадым эм соннан себеп онынъ акында коьп зат айтпага боламан: ийги авылдас, аьдем эм талаплы суьвретши эм шаьйир эди», – дейди ол. Соьзининъ сонъында ногайларга багыслаган ятлавын окыды.

Анварбек Култаев те кешликте шыгып соьйлеп, Сраждин Батыров пан калай таныс болганы эм онынъ ятлавларын ногай тилиндеги соьйлесуьвлерде кулланганы акында хабарлады. Онынъ айтувы бойынша, Батыров аз яшаса да бир ийги кесек адабиат ятлавларын язып калдырган эм оларды аьли балалар мектеблерде окыйдылар.

Сонъ шаьйир Сраждин Батыровтынъ эстелигине багыслап, «Мине сондай ногайлар» деген ятлавын эм бир ятлавын орыс тилинде окып эситтирди.

Кешликтинъ сонъында Татьяна Петенина Сраждин Батыровтынъ орыс тилине коьширилген бир куьп ятлавын окыды.

З.ШУГАИПОВА, Махачкала.

Суьветте: кешликтен алынган суьвретлерден.

Мен-шоьл кызы, кыпшак кыз...

Мен Астрахань каласы Туьбиндеги Растопуловка авылында сосы шаьйир – кыскаяклы ман таныс болдым эм ол мага оьзининъ ана тилин аз билетаганын, ама оьзи таза ногай эм патриот ногай экенин айтпай болмады. Коймасанъыз, аьлиги заманда ногай авторларынынъ китаплерин алады эм окыйды.

Аты онынъ Тахира, тукымы – Джальмуханбетова. Оьзи Астрахань областининъ Володар районынынъ Марфино деген орыс авылында 1951-нши йыл 19 май куьнинде тувган. Орыс мектебинде окыган. Авылда ногайлар аз болганлар. Анълайтаган болса да, оьзининъ ана тилинде сол заманда соьйлемеген... Атасы Абдулхамаз Ураз улы Уразов болыпты. Ол да 1959-нши йыл оьлген. Кызга ол заман тек 8 яс эди. Анасы Кадырбийке Дуьйсембиева. Ас тукымыннан. Атасы байгонды тукымыннан. Анасы аьр заман ногайша соьйлемеге шалыскан, ама кыз кабыл этип алмаган. Оьзи айтканлай, «уьйден шыктым-орыслар. Эндигиси мен йыллар оьтип анълайман, анамыз бизди ногай тилине уьйретпеге шалыскан болган экен». Уразовтынъ аьелинде 5 бала болыпты: уьш кыз эм эки кеде. Тахира – энъ кишкейи.

Сонъ оьзи де, анасындай болып, окытувшы кесписин сайлаган. 21 йыл узагында Сеитовка авылында окытувшы болып ислеген. Сергей Киров атындагы Астрахань педуниверситетин битирген. Эри онынъ Сапар Кали улы Джальмуханбетов болган. Ол да окытувшы болыпты, тек 2002 йыл дуньядан тайган. Тахира ятлавларды мектебте окыганнан алып язып келеди-тек орыс тилинде. Бир китаптинъ авторы. Тахир мен Заур улларын яшавдынъ кенъ йолына салган эм аьли оьз уныкларын тербиялав ман каьрлейди.

Тахира аьли ногай тилин оьзи уьйренеди эм ногай тилинде ятлавлар да язбага мырады бар. Юрген йол алар дегенлей, ондай куьни де иншалла онда болар! Аьли мен ногай тилине коьширген Тахирадынъ бир неше ятлавы ман окувшыларды таныс этейим. Оьзек те, 70 йыллык мерекеси мен исси кепте кутлайман.

Тахира ДЖАЛЬМУХАНБЕТОВА

Шоьллигим

Атам ногай, ногай онынъ атасы,
Шоьллигимнинъ каны менде кайнайды.
Тувган ерим, шакыр мени танъ шагы,
Юрт артында атлар куьби ойнайды…

Олар сеси кеш тынлыгын бузады,
Юрегимди меним коькке коьтерип.
Аьстет мени, шоьлим мага ярайды –
Аьр муьйиске кавмак кимик еткерип.

Мен шоьлимди бек суьемен, бек суьйдим,
Онда меним яшавымды коьремен.
Яхаьнем мен еннетте де бар ерим –
Шоьл куьни мен сав оьмирим буьрленген…

Кала мага тар болганды, шоьл керек,
Онда эркин йырга орын айлак коьп.
Шоьлимде йок бийик тавда, билемен –
Болсын исси. Куьн ямгыры йылы бек.

Домбырадынъ муьнълы анъы шыкса да –
Шоьлим ярай, шоьлим сыйлы тагы да!

Ювсан ийис менде бар…

Ювсан ийис, шешек тавыс
Авыстыра акылым.
Болдынъ яде болмадынъ –
Баьрисин де мен муттым.

Шоьлде тувган эртегидей,
Бийик коьтте АЙ кезе.
Мен сени де коьрмеймен –
Эстен баьри де кете…

Мен-кыпшак кыз, шоьл кызы,
Куьн мен, ел мен досласкан.
Болдынъ яде болмадынъ –
Мен баьрин де мутканман!

Тек бир кере кенъ шоьлде,
Расып калдынъ сен мага.
Не зат болды-билмеймен –
Бар шешекей колымда!

Ногай халкым

Ногай халкым, ынанаман мен сага,
Арыгансынъ, мен оны да билемен.
Авызынъды юмып турдынъ коьп заман –
Йок шатлыгынъ, мен оны да сеземен...

Сен оьмирге, халкым, меним туьзуьвши,
Аяларынъ кат-кат болып тураган.
Юрегинъе сыя сенинъ куьн коьзи –
Тукымларынъ дуныяга яйылган!

Юрегинъде кайгы, мараз турады,
Бар мырадынъ, оны ийги билемен...
Сакла оны. Сеси ювык шыгады –
Янъы куьн де ювыкты... Сеземен...

Ан. КУЛТАЕВ

Коьнъили шат...

Атайында коьнъил шат,
Йиен кызлар, йиен улын коьргенде,
Конъили онынъ кувнай,
Олар келип, боьлмесине киргенде

Эм оларды ала колга,
Олтыртады тизлерине аявлы.
Кишкенекей ювыклар
Ога оьмир эм оьмири баалы.

Ол касына янасады,
Самира ман кишкенекей Умары,
Яшав толы болады –
Оны олар бийлеп алса савлайы.

Бу суьвретте Саидов Исмаил,
Йиенлер мен оьз коьнъилин ашады.
Йиенлери бу боьлмеге тек кирсин –
Баьри мыдах коьнил оннан кашады.

Биз де сосы Исмаилге
Эм де онынъ оьзи суьйген йиенлерине
Айтамыз ак коьнъилден:
Бирлик вакыт болсын сизге оьмирге!..

Суьвретте: Бабаюртпан
Саидов Исмаил эм онынъ йиенлери.

БИР ЯТЛАВДЫНЪ БАКТЫСЫ...

Ятлавга да, йырга да – 60 йыл

Мен янъыларда халкымыз арасында аты белгили шаьйир, коьшируьвши эм язувшы Анвар-Бек Оьтей улы Култаев пен йолыгысып калдым. Ол не ди тынышсызланып бир зат излейтаганын сезбей болмадым. Сонъ бирден: «Мине аьли эсиме туьсти, йогарыдагы уьндирикте болмага керек» деп, минди эм бир неше юка китаплерин шыгарды эм колына суьйдимли кепте коьккшил туьсли юка йыйынтыгын алды. Коьнъили шат. Эм мага куванышлы юзи мен: «Кайзаман мен муны излегенли», – деди.

Сонъ экимиз де сосы йыйынтыкка караймыз. «Муннан мага, Алибек, Карашай тавында» деген ятлавы керек эди. – Соны Ногай районнан сорастырадылар эм йырламага суьедилер», – деди. Сонъ оьзи сосы ятлавын тапты эм астаакырын ишиннен окыды. Мен ога карап турдым – коьнъили аьр вакыт коьтериле эди...

Хабарласа келе, мага сосы ятлав 1961-нши йыл Карашай кала тавында язылганы эм сол йыл ок анъды Лилия Джанибекова (космонавт Джанибековтынъ аьели) язаганы акында хабарлады. Мен тынълап койдым. Тек сонъында сосы ятлав эм йыр акында окувшыларга билдирмеге мырат эттим. Себеби, мен билип, сосы йыр мине 60 йылдан бери шоьл яшавшыларына ийги белгили. Мен оьзим Терекли-Мектебте окыганда автордынъ ятлавын да, йырын да туьрли авыллардан келип йырлаганларын билемен. Биринши кере сосы йыр Черкесск каласындагы Ногай радиосында 1961 йыл язылган болыпты экен... Сосы йырды Сеперали Акмурзаев йырласа, савлай зал кол кагатаган эди. Аьли мен сосы ятлавдынгъ акында бир-эки соьз айтпага суьемен. Онда сондай маьне, ийги сыдыралар аз тувыллар. Олар юреклерге тиедилер... Айтпага, «Карашайда бийик тавга минип мен, Караногай булытларын коьремен». Яде мине бу сыдыра:

«Карашайда бийик тавга минип мен,
Куьпелектей онда-мунда кеземен...»

Автор Караногайды тувыл, ондагы анасын да эсине алмай болмайды:

«...Каьрип анам уьй алдында юргенин
Коьре турып, йылы салам беремен...»

Ятлавындагы мине доьрт сыдырасы бек куьшли эм ол, автор, аьли де алдыга карап абыт этеегин эм шоьл акында эсине алаягына сеним береди:

«Тав да, шоьл де ойнай юрек тоьсинде,
Мени минен аьр куьн сайын айкасып,
Коьк булытка колым созып оьзим де –
Баьпий кимик, абытлайман шайкалып...»

Шаьйир мине, буьгуьн де, куватлы эм заьлим ясына келгенине карамай, ногайы уьшин ятлавларын язады... Тагы да 60 йыл оьтип, тагы онынъ сосы ятлавын эм йырын эскерейик...

Алибек КАПЛАНОВ,
Россия язувшылар Союзынынъ агъзасы.

Аьйлежи туьлки эм коян

(эртеги)

Бир кере коян орманлык пан баратаган болыпты экен. Карайды – онынъ алдына карап бир туьлки келеятыр. Коян туьлкиден бек коркады. Эндигиси ол оьз йолыннан шыкпага мырат этеди. Аьне сол заман туьлки коянга карап бирден кышкырады:

– Ай, кысык коьз, сен меннен неге коркасынъ? Мен сени эш бир аьйипке де калдырман. Мага янастагы. Мен сага не ди бир зат айтпага суьйип тураман! Коян коркып туьлкиге карайды эм ога айтады:

– Кара сен оны! Кой болмаган затты, кылый! Менме? Мен бир заман сени ашамаспан! Сен сондай да бир кишкей, сен сондай бир ыспайы. Кайтип сени мен ашамага боламан? Тек мен сага бир зат айтып коймага суьемен! Болды!

Коян бир кесек заман ойланып та алды. Сонъ ога карай берип айтты:

– Туьнегуьн мен шымшыкты коьрген эдим. Ол пакыр бек каты кепте йылады. Мен оннан сорадым: «Сен неге булай йылайсынъ аьши? Сондай да бир сага не болганды? «А ол мага булай явабын кайтарады: «Меним кишкей балам, бир аявлым уясыннан туьсип калмаспа. Касымыздан туьлки кетип бараятыр эди. Меним кишкей баламды коьрди де, ашап койды!

Туьлки коянга аьйлежисип карады да, баслады:

– Кой, болмас! Кой, кылыйым! Ол мен тувыл эдим. Баска бир туьлки болган. Баска бир орманнан келген болмага да болар. Аь мен бир наьсипсиз туьлки

мен, меним кишкей балам аьр заман сув ягасында ойнап турады. Кайдан ды бир карагус шыгып калады эм меним аявлымды оьзининъ аякларына кысып алып та кетеди. Эм оны коьрип те калганлар да барлар. Аь мен эш биревге де зарар этпегенмен. Эм этеек те болман!

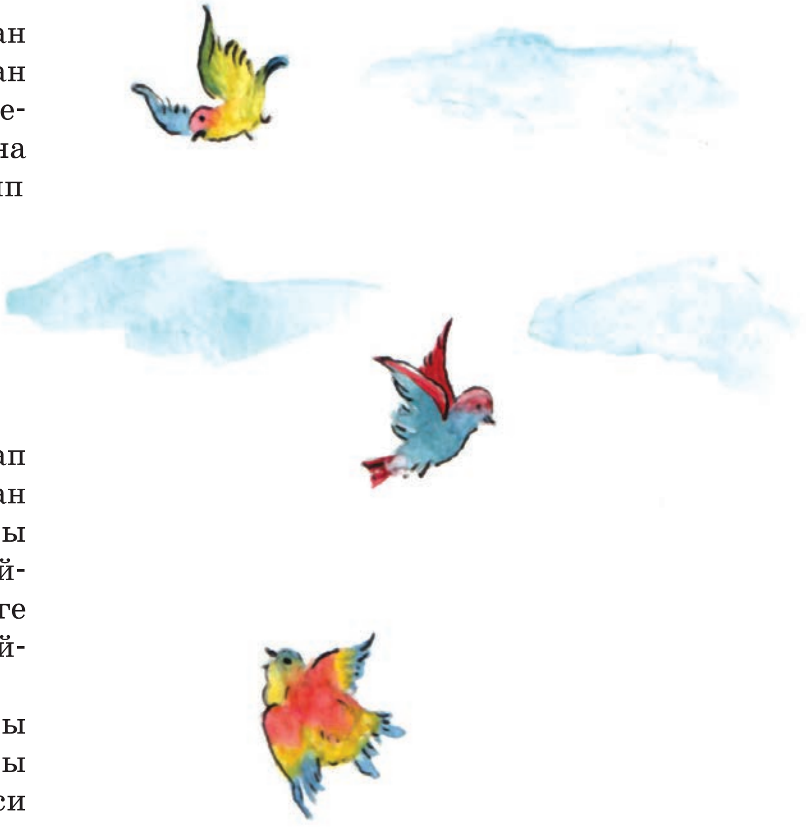

Эм туьлки йылагандай болып, коьз ясын суьртеди. Коян оны тынълайды эм ога айтады:

– Сен мени, туьлки, мунда карап тур. Мен карагуска барайым. Оннан сорайым, неге ол сенинъ баланъды алып кеткен экен? Себеби не? Билейим! Туьлки болса, коян оннан кетпеге суьетаганын ийги анълайды эм ога айтады:

– Мен туьнегуьн анъшыларды коьрдим. Олар сенинъ карагусынъды урганлар экен. Эм сен оны эндигиси коьрип те болмаяксынъ. Эм меним сосы кайгыма сен бир коьмек те этип болмайсынъ.

Кояннынъ туьлкиге языгы ийип калады. Эм ол ога янасады. Эм ол оннан мага сен не зат айтпага суьесинъ, сорайым деп, ымтылганы да сол болды, туьлки бирден ок коянга каргып коймаспа. Болса да коян тез ок оннан кашып, басын аман эсен акалды... Сонъ бир кашув барма! Кашув!

Аьне сол заманнан алып, эндигиси коян туьлки мен соьйлемейди. Эм оны куьлле ерден коьргенлей, аьрекетлеп кашып баслайды. Эндигиси туьлки де коянды коьреди эм онынъ артыннан токтап карап турады...

Коьширген С.КУЛТАЕВА.

Аьлеметлер дуньясында

БИБЛИОТЕКАЛАР КАЛАЙ ТУВГАНЛАР?

Биринши библиотека 8000 йыл арта ашылган. Бурынга Месопотамиядынъ яшавшылары «клин» деп аталган йинъишке таяклар ман балшык такталарга язганлар. Сол такталарды отта кыздырганлар эм энъ де керекли дегенлерин балшык конвертлерге салып саклаганлар. Археологлар сондай мынълаган такталарды тапканлар. Сол такталар байлардынъ уьйлеринде сакланганлар эм биринши библиотекалардынъ негизлерин салганлар.

Бурынгы Египеттинъ библиотекалары храмларда сакланганлар эм оларды дин аьрекетшилери саклаганлар. Египетшилер папируста язганлар. Сонъ язувлары болган папирусларды таякларга орап, сандыкларда, уьндириклерде саклаганлар.

Энъ де белгили библиотека Александрияда болган экен. Ол бизим эрага дейим 300 йылда ашылган болган. Онда 700 мынънан артык оралган папирус сакланган болыпты. Савлай «китаплер» 120 тема бойынша кеплестирилген болган.

4-нши оьмирге Римде 28 библиотека саналган. 1400-нши йылда Оксфорд университетинде библиотека йыйып басланган. Аьли дуныя университетлери арасында Оксфордтынъ библиотекасы энъ де уьйкен деп саналады.

Аьдемлер кулланатаган библиотекалар ашылганлы 100 йылдан бираз артык болып барады.

Расул Гамзатов айтындагы Махачкаладагы миллет библиотекасы.

СОНДАЙ БИЗИМ ДАГЫСТАН

Быйыл ДАССР туьзилгенли 100 йыллыгы белгиленди эм соны ман байланыслы республикада эм онынъ тысында да коьплеген шаралар оьткерилип турылар.

Дагыстан республикасынынъ аты Тав эли деп коьшириледи. Тек ол оьзининъ тавлары ман тувыл, шоьлиги мен, сувлары ман, оьзининъ ис суьер эм ярасык аьдемлери мен коьп ерлерге белгили болып токтаган.

Республикадынъ бас каласы – Махачкала каласы болады. Ол Россия Империясы заманында туьзилген. Калада уьйкен деген орталык Юма мешити бар. Сосы мешитти Махачкаладынъ аьлеметти дейдилер. Бу калада солай ок, белгили болган эм аьрекет этетатаган Петровский маягы да ерлескен. А кала оьзи болса, Каспий тенъизининъ ягасында орынласкан.

Бас каладан бир неше шакырым ерде Сарыкум тоьбеси де ерлекен. Бу дуньяда бийик деген тоьбелердинъ бирисине саналады дер эдик. Онынъ энуьви акында эртегилер эм айтувлар да аз тувыллар. Айтадылар, бир аьлемет дегенде аьлемет уьйкен эм мазаллы инсан оьзининъ этигиннен бар кумды ерге шашкан эм соны ман ер тоьбе болган деп. Сосы кум тоьбединъ еринде коьплеген ийги белгили фильм кадрлары да алынганлар. Солардынъ бириси – «Белое солнце пустыни».

Бизим Дагыстан табиатынынъ аьлеметининъ бириси Сулак каньоны да болады демеге ярайды. США-дагы белгили деген Гранд Каньоныннан 120 метрге терен болып шыгады... Сосы каньон оьзининъ туьзилиси мен аьлемет таза сувы болган Сулак йылгасына борышлы.

Республикада таьрийхлик эстеликлери де сакланганлар демеге боламыз. Нарын-кала бурынгы персил цитадели. Ол оьзи Дербентге ерлескен. Бурын-бурын заманда мунда Куьнбатар ман Куьнтуварды косатаган «Дербент коьшими» орынласкан болыпты экен. Дербент эм онынъ цитадели «Юнескодынъ» савлай дуньялык калымжасынынъ списогына да кирген.

Дагыстан бек аьлемет эм ыспайы ер... Эм ол оьзине дуньядынъ онлаган ерлериннен мынълаган коналарды эм туристлерди йыл сайын кабыл этип алады. «Мине, буьгуьн де, Дагыстанга келинъиз!» – дейди.

З. ШУГАИПОВА,
Махачкала.

«Не уьшин суьемен!..»

Буьгуьн соьзим Кизляр районынынъ Огузер авыл орта мектебининъ ана тил эм адабият окытувшысы Сунчалиев Рашид Асхад улы эм онынъ окувшылары акында. Ногай тилимиз, халкымыз бан байланыслы кайсы шарада да сосы яныплы аьдемди коьрмеге болады. Ол «Орысша – ногайша» окувшылар уьшин тематикалык соьзликти туьзген автордынъ бириси. Район олимпиадаларында окувшылары терен билим коьрсетедилер, Савлайдуныялык тувган тил байрамына сосы мектебте неше туьрли пайдалы шаралар озганлар. Районда озган ятлавлар сынасында, ирге газеталар шыгарувда белсен катнастылар. Ново-Крестьяновка авылда озган «Биз бирге» деп аталган Имартов Турсун Давуд улы (яткан ери ярык болсын) уйгынлаган фестивальде Рашид Асхад улынынъ окувшылары коьрсеткен бурынгы «Какез», «Кампай» деп аталган ойынлары коьргенлердинъ эслеринде аьлиге дейим де сакланадылар.

30 йыл оьзининъ суьйген мектебинде окытувшылык кесписин юритип келеди, сосы йылдынъ ишинде ногай тил эм адабият китаплерди излеп, бармаган, кезбеген авылы калмаган, Карашай-Шеркеш республикасына дейим шыгып кетип, ондагы ногай авыл мектеблерден йыйнап аькелген китаплерин керекккенлерге пайлаган. Атырау калада озгарылган «Ногай халкынынъ маданият куьнлеринде де катнасып, тоьгерек столда «Кизляр районында ногай тилди окытув маьселелери» деп аталган темага оьз ойларын айткан.

Наьсипхан Кидирниязова 8 класс окувшысы: «Не уьшин билмеге керек тувган тилди? Аьр бир халктынъ оьзининъ миллет тили бар эм аьр бир аьдем оьз тилин билмеге тийисли. Бизге ата-анамыз тувган тилди уьйреткенлер, энди бизим борышымыз оны сакламага. Тилсиз халк болмайды, тилди йойсак, миллетимиз де йок болаяк, оны мутпайык».

Мурзаев Мурзабек 8 класс окувшысы: «Мен суьемен оьзимнинъ ана тилимди. Мага коьре аьр бир аьдем оьз тилин билмеге керек, оьз тилин билмев ол уят зат деп санайман».

Эскендиров Имран 9 класс окувшысы: «Меним ногай тилим бек ыспайы эм бай тил. Кайтип оны суьймейсинъ? Мен аьр дайым да досларым ман тек ногайша соьйлеймен. Орысша ногай балалар бир-бири мен соьйлегенде эрши коьремен. Неден кем меним тилим баска тиллерден? Ногайдынъ фольклоры кепте бай фольклор эш бир халкта да йок деп ойлайман. Оны окув уьшин ногай тилин тереннен билмеге керек. Оьз ана тилимди таза билмеге шалысаман».

Эне сондай окытувшыдынъ балалалары да юртшылар болып оьседилер. «Аьперим!» деп айтып, уьстинликлер йорамага суьемен.

Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
Россия язувшылар эм журналистлер Союзынынъ агзасы.

Дамирдинъ уьстинлиги

«Ул болып тувсанъ, йигит болмага керек», – дейдилер халк арасында. Соны уьшин оьскен сайын туьрли-туьрли спорт пан аьрекет этпеге керек. Мине биз соьз бардыраяк Дамир де бес ясыннан алып эркин куьрес пен кызыксынып келеятыр. Оьсе келе, эркин куьреске айырым маьне береди.

Секцияда онынъ тренери Арсланбий Нартупов кедединъ аьрекетине тийисли тергевин этеди. Айтып озайык, онынъ уьйретуьви бос та кетпейди. Дамир аз–аздан уьстинликлерге етисип баслайды. Ногай районы бойынша озгарылган ярысларда биринши орынларга шыгады. Ол бир хыйлы грамоталар ман, медальллер мен де савгаланган йигит.

Ставрополь крайынынъ Кисловодск каласында да оьзинининъ шеккисине коьре, биринши орында бийлеген болган.

Дамир куьресип болгандай, окув ягыннан да ийги окувшылардынъ сырасында демеге боламыз. Ол аьлиги заманда тек ийги белгилерге окыйды. Боьтен де, эсап дерисине айырым эс этеди экен. Онынъ окытувшысы Эльбийке Сагиндикова кеде оьзининъ акырлыгы ман, ис

суьерлиги мен уьйкен уьстинликке етисер деп сеним салады.

Ногай районнынъ Орта–тоьбе авылында Теминдаровлардынъ аьелин аьруьв таныйдылар. Олар татым аьелдигъ уьлгиси де боладылар.

Дамир аьли кишкей яс,
Оьсип уьйкен болар ол.
Эм биринши орынлар,
Не ерде де алар ол.

Билимин де оьстирип,
Коьрим болар баьрине.
Ата-анасы оны
Йолыгарлар суьйине!

Йораймыз сага энди,
Биз йогары уьстинлик.
Олимпиада чемпионы
Сен боларсынъ белкиси.

З. ШУГАИПОВА.

Кроссворд

Йылдынъ шаклары

1.

Сав дуныя аьр куьн сайын янланып,
Кишкенекей тав булак та дув салып,
Келе бизге ян тамырга куьш алып,
Аты онынъ болар айтсак, бу – …

2.

Алдынгыдай авлакта,
Малдынъ оьзи яйылмай.
Ялын салып койнына
Янасады сосы… (яй)

3.

Саргаяды коьз алдында тоьгерек,
Япырагын таслай бере эм терек,
Авлакларда азаяды энди соьз –
Халк саклайган келип калды мине…

4.

Ян-янувар арыган,
Излейдилер танапыс.
Тавдан, шоьлден кол булгап,
Келе энди бизге…

ЭСКЕРТПЕ: табылган соьзлерди тоьмендеги клеткаларга салынъыз эм окысанъыз – йыл шаклары тувадылар.

Кроссвордты туьзген:
А.УТЕЕВ.

Халк айтувларыннан

Китап

1.
Яхшы китап
Кол-колдан юрип тозар.
Яман китап
Ятып-явып, шанъ басар.

2.
Шепкен деген –
Шебер ис,
Кийиз деген –
Хабар ис.

3.
Китап язув – кыйын ис.
Китап окув – алал ис.

4.
Китаптинъ ярасык оьрнеги –
Акылы, ойы.

5.
Китап акылы-табакта,
Кустынъ куьши-канатта.

Эриншек

1.
Ашамай тамак тоймас,
Ислемей – ырыз болмас.

2.
Куллыгынъ каты болса,
Асынъ таьтли болар.

3.
Ислемеген оьлмес,
Ама куьн коьрмес.

4.
Эриншек киси –
Ярты киси.

5.
Исинъ калса эртенге,
Таяк етер елкенъе.

Баспага аьзирлеген ***С.КУЛТАЕВА.***

Соколёнок
Лашын

4/2021

июнь – август

Иллюстрированный детский журнал.
Издается один раз в два месяца.

Учредитель:
Министерство информации и печати Республики Дагестан.

Регистрационный номер
серия ПИ №ТУ05-00413 от 22.04.2019 г.
выдан управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Издается с января 1990 г.

Руководитель – главный редактор
М.М. Ахмедов

Редколлегия:
А.Исмаилов **(зам. гл. редактора)**
А.Култаев
Б.Кулунчакова
М.Авезов
С. Майлыбаева
С. Култаева **(редактор выпуска)**

Художественный редактор З.Даганов
Технический редактор Т. Лузина
Художник номера С. Гаджиева

Формат 60х84 1/8.
Бумага офсетная.
Уч. изд. л. 2,8.
Уч. печ. лист 3,26.

Выход в свет 23.08.2021 г.
Тираж 105 экз.
Заказ № 959.

Типография:
ООО «Издательство «Лотос».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов «Соколёнок» и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г.Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Ногайский язык.

Индекс: на год - 63238,
на полугодие - ПМ995.

Цена свободная.